

УДК 007 : 304 : 655

Тетяна Андріяш

**ДИНАМІКА ВИПУСКУ НАВЧАЛЬНИХ ВИДАНЬ
ДЛЯ СЕРЕДНІХ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ЗАКЛАДІВ
(на прикладі підручників з історії України)**

У статті на ґрунті статистичного аналізу подано огляд навчальної літератури з історії України періоду незалежності. Наголошено на основних проблемах та перспективах розвитку сучасного підручникотворення з вітчизняної історії.

Ключові слова: навчальна література, динаміка випуску видань, освітні програми.

В статье на основе статистического анализа дан обзор учебной литературы по истории Украины периода независимости. Акцентировано на основных проблемах и перспективах развития современного создания учебника по отечественной истории.

Ключевые слова: учебная литература, динамика выпуска изданий, образовательные программы.

The article characterizes the situation on the market of educational literature, dedicated to the topics of Ukrainian Independence period history. Main problems of modern handbook creating are emphasized, perspectives of Ukrainian history are described.

Key words: educational literature, handbook publishing dynamics, edukational programms.

За останнє десятиліття в Україні з'явилася низка розвідок, присвячена видавничій сфері років незалежності. Статистику вітчизняного книговидання досліджували такі науковці, як М. Тимошик, М. Низовий, М. Сенченко, де здійснено узагальнений аналіз розвитку видавничої справи за часів незалежності.

Студій, присвячених питанням динаміки розвитку навчальної літератури, зокрема, окремим її галузям, практично немає.

Серед шкільних навчальних предметів про суспільство історія посідає чільне місце. Навчальна література з історії є важливим ком-

понентом історичної науки й відіграє велику роль у прискоренні трансформації українського суспільства. Зміст історичної освіти з проголошенням незалежності України почав набувати національного характеру, що знайшло своє віддзеркалення в навчальній літературі. Дослідження навчальної літератури, зокрема, шкільної з історії, здійснюють вчені-історики й педагоги К. Баханов, І. Гирич, Я. Грицак, Л. Калініна, С. Кульчицький, Ю. Мицик, П. Мороз, В. Огнев'юк, Р. Пастушенко, П. Полянський, О. Пометун, О. Удод, Н. Яковенко;

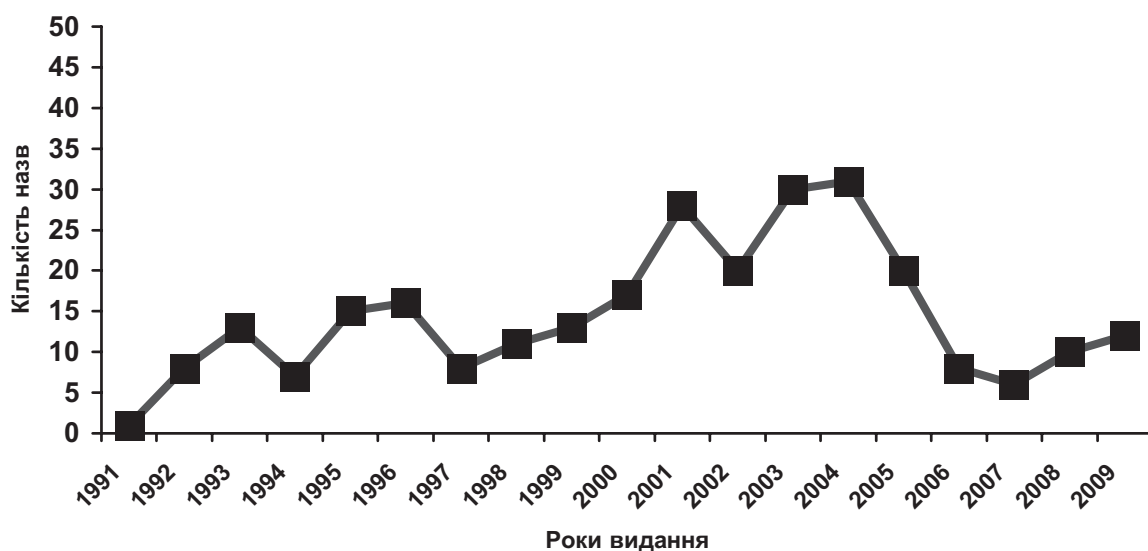
Мета статті — охарактеризувати динаміку випуску шкільної навчальної літератури з вітчизняної історії. Відповідно, *завданнями* є:

— вивчення процесу відображення навчальної літератури з історії України в науково-допоміжному бібліографічному покажчику (далі — БП) «Історія України» за період з 1991–2009 рр.;

— здійснення інформаційного моніторингу шкільної навчальної літератури з історії, який передбачає бібліографічне, статистичне відстеження виходу навчальної літератури з історії України.

БП «Історія України» містить інформацію про наукові статті, доповіді, тези, підручники, навчальні посібники, конспекти лекцій, довідники, енциклопедії, словники тощо. За даними БП «Історія України» навчальна література займає лише 2,9 % від загальної кількості представлених типів історичних видань. У структурі навчальної літератури з вітчизняної історії для загальноосвітніх шкіл можна виокремити такі типи: підручники, навчальні посібники, зошити-конспекти, хрестоматії, методичні посібники. З 1991 до 2009 року видано 234 назви видань з історії України для вивчення у школах. Серед них: навчальних видань — 207 у тому числі підручників — 119 назв, навчальних посібників — 56 назв, методичних посібників — 9, хрестоматій — 9, робочих зошитів — 9, навчальних комплектів — 2, практикумів — 2, опорних конспектів — 2; Окремим видом вважаємо так звану літературу для читання — 14. Навчальні видання майже щорічно перевидавалися. Зокрема, підручники з історії України для 10–11 класів (майже щорічно), для 9 класу (1999, 2001, 2003, 2005), для 8 класу (кожні два роки), для 7 класу (перевидавалися у 1995, 1996, 1998, 2000, 2003, 2005, 2006), для 5 класу (майже щорічно). Зміни у виданнях згідно з навчальними програмами втілювалися через рік-два після прийняття цих програм. Простежимо: перша програма з курсу «Історія України» вийшла 1992 року, і вже в 1993–1994 роках спостерігаємо збільшення випуску

книжок з вітчизняної історії. Друга програма прийнята в 1996. І знову ж таки, через два роки, у 1998, зростає кількість надрукованих видань, інша програма виходить у 2001 р., а у 2002 р. відбувається приріст кількості видань. Нині більшість із виданих підручників та навчальних посібників з історії нашої держави мають статус базових. Динаміка виходу представлена у графіку, що поданий нижче.

Динаміка видання навчальної літератури з історії України з 1991 до 2009 року

Пік у кількісних показниках випуску навчальної літератури з історії України припадає на 1996 р., а також на 2001–2002 рр. Мінімальні показники цих видань до середини 90-х років ХХ ст. пояснюються причинами, пов'язаними з особливостями процесу становлення як історичної науки (потрібен був час для осмислення нової методології та історичних фактів), так і видавничої практики (передусім, законодавче забезпечення, державна підтримка видавництв, що випускають навчальну літературу).

У 1991 році видано лише одну назву видання — «Історія України: пробний посібник для 10–11 класів середніх шкіл» М. Ковалю та Ю. Кульчицького. Курс історії України, що до того вивчався у межах історії УРСР, тільки формується, відбувається перехід від формаційної до державницької схеми у висвітленні історії. Окрім того, у цей період основним підручником, на який орієнтувалися вчителі, був підручник М. Грушевського «Історія України, приладжена до програ-

ми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх». У 1991–1992 рр. у складних умовах, пов'язаних з кризою книговидавничої галузі, Міністерство освіти України неодноразово рекомендувало у своїх документах «творчо використовувати діючі, хоча і застарілі підручники, вивчати найновіші публікації» [5]. Однією із принципів для вивчення вітчизняної історії була рекомендація Міністерства використовувати найновіші праці сучасних істориків, а також праці М. Грушевського, Д. Дорошенка, І. Крип'якевича, О. Субтельного, А. Жуковського та інших [4]. Таким чином твори українських істориків, створені кілька десятиріч тому, перетворилися на навчальну літературу, до якої зверталися не лише вчителі, а й учні шкіл. Так, у 1990 р. було започатковане репринтне перевидання створених у різний час навчальних книг М. Грушевського. Зокрема, були видані його книги «Ілюстрована історія України» та «Очерк истории украинского народа». У 1991 р. побачили світ ще кілька навчальних посібників видатного історика: «Історія України: Приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх», «Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст.», «Про старі часи на Україні: Коротка історія України (Для першого початку)», «Як жив український народ: Коротка історія України». У підготовці книг до друку, складанні коментарів до них брали участь відомі українські історики: В. Смолій, П. Сохань, П. Толочко, Ф. Шевченко та ін.

У зв'язку з великим попитом читачів на книги М. С. Грушевського багато з них неодноразово передруковувалися різними видавництвами. Так, з 1990 до 1999 р. в Україні було надруковано вісім навчальних книг М. Грушевського з історії України, деякі з них перевидувалися за цей час по 3–4 рази. Особливою популярністю користувалися: «Ілюстрована історія України», а також «Історія України: Приладжена до програм вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх», які витримали по чотири видання.

Активно перевидувалися книги інших істориків України: українського композитора та історика М. Аркаса «Історія України-Русі» (К.: Вища школа, 1990, перевидувалася у 1990, 1991, 1993, 1994); Д. Багалія «Історія Слобідської України» (Х., 1990, 1993); Д. Дорошенка «Нарис історії України» (К., 1991, 1992); М. Костомарова «Історія України в життєписах» (К., 1991); І. Крип'якевича «Історія України» (Л., 1990, 1991; К., 1992); І. Лисяка-Рудницького «Нарис з історії нової Украї-

ни» (Л., 1991); Н. Полонської-Василенко «Історія України» (К., 1991, 1992, 1993, 1995) та ін. Книги Н. Полонської-Василенко охоплювали історію України з найдавніших часів до 20-х років ХХ ст. Вони найповніше враховували досягнення вітчизняної та зарубіжної історичної науки, тому користувалися великим попитом серед учителів шкіл, викладачів та студентів вищих навчальних закладів. Найактивніше навчальна література цього виду видавалася у 1991–1993 рр., що було пов'язано з відсутністю на той час сучасної навчальної літератури з історії України. Найбільшою популярністю серед навчальних видань з історії України на початку 90-х років користувалася книжка професора Йоркського університету в Торонто (Канада) О. Субтельного «Україна. Історія», видана ним англійською мовою у 1988 році. В Україні її вперше випустило з передмовою С. Кульчицького видавництво «Либідь». У наступні роки книжка неодноразово перевидавалася (1992, 1993, 1994).

Характерною рисою твору О. Субтельного є висвітлення персоналій тих осіб української історії, які за радянських часів були з неї вилучені (І. Мазепа, С. Петлюра, А. Шептицький, Є. Коновалець та ін.). Слід звернути увагу на особливість висвітлення автором суперечливих питань української історії: він наводить всі точки зору істориків. Саме так висвітлюється, наприклад, Переяславська рада 1654 р. Автор залишає за читачем право самому обрати точку зору на оцінку цієї події.

Однак слід врахувати те, що книжка О. Субтельного написана не як підручник для навчальних закладів, а як розповідь про Україну, що відзначилося на характері викладу матеріалу. Незважаючи на це праця О. Субтельного відіграла велику роль в опануванні учнями та студентами історії України, вона вплинула на зміст підручників та посібників, які вийшли у світ після неї. У наступні роки кількість перевидавань різко зменшилась, оскільки з'явилися сучасні навчальні посібники для різних типів шкіл. Численні перевидання найцінніших книг ХІХ–ХХ ст. стали фундаментальною основою для створення підручників та посібників для сучасної школи.

Лише наприкінці 1993 — поч. 1994 рр. побачили світ підручники, написані за новою схемою. Зокрема це були пробні підручники для 5 (авт. О. Кучерук), 7–8 класів (авт. Р. Лях, Н. Темірова; Г. Сергієнко, В. Смолій) та 10–11 класів (авт. М. Коваль, С. Кульчиць-

кий, Ю. Курносів). Останнім на партах з'явився підручник з історії України ХІХ — початку ХХ ст. для 9 класу під авторством В. Сарбея. У 1994 р. вийшли друком перші 10 тисяч накладу цього підручника, а масовий наклад надрукували в 1995 р. Цей підручник перевидався 1998 р. Конкуренцію йому склав підручник для 9 класу авторів В. Мороко, Ф. Турченка, виданий 1999 р. і перевиданий зі змінами в 2003 р.

У 1995, 1996 та 1997 рр. переважно здійснювалися перевидання підручників попередніх років. Серед нових з'являється частина перша новітньої історії України (1917–1945) для учнів 10 класу авторів Ф. Турченка, П. Панчека та ін. (1995); пробний підручник для 8 класу Г. К. Швидька (1996) та експериментальний для 6–7 класів С. Трубчанінова, І. Винокур (1997).

З 1998 року зростає типологічне розмаїття видань. Видаються різні типи підручників: пробні, експериментальні, варіативні й альтернативні; формуються хрестоматії з усіх курсів історії України, робочі зошити для учнів 5–10 класів, створюються методичні посібники для вчителів (на жаль, лише для 7 та 10 класів). З'являються зошити-конспекти тем з історії України, які здобули досить велику популярність серед учнів та вчителів. У цих виданнях уміщуються цікаві з методичного боку види завдань, ребуси, кросворди, а також уривки з художніх творів.

Автори підручників випускають дидактичні комплекси. Так, В. О. Мисан видав підручник, хрестоматію і робочий зошит для 5 класу «Вступ до історії України»; В. Власов — підручник і робочий зошит з історії України для 8 класу; В. Сарбей — підручник, хрестоматію і робочий зошит для 9 класу; Ф. Турченко, П. Панченко, С. Тимченко — підручник і хрестоматію з історії України для 10-го класу [3]. Це дало змогу збалансувати додатковий компонент (у якому містилися, переважно, уривки з документів) з основним текстом.

1999–2000 рр. відзначаються невеликою кількістю випущених видань. Протягом цих років здійснювалися лише перевидання. Пов'язано це, на наш погляд, із кризою у видавничій справі, боротьбою видавців і книгорозповсюджувачів за зміну законодавчого поля щодо українського книговидання й порятунку української книги. Так, наприклад, планування витрат на навчальне книговидання сягало лише однієї третини реального запиту галузі [7].

З 2001 р. в історичній освіті відбуваються кардинальні зміни, зумовлені її реформуванням, введенням системи тематичного оцінювання, яка потребувала групування матеріалу в пропорційно рівні тематичні блоки, та розвитком історичної науки — введенням у науковий обіг нових документів, новим трактуванням подій та явищ [6].

Усе вимагало офіційного визнання у програмах, що призводило до написання і видання нових підручників.

У цьому ж році 2001 р. спостерігаються зміни на краще у якісному, і у кількісному відношенні. Пік у виході видань припадає на 2003—2004 рр. У 2004 році впроваджується видання так званих навчально-методичних комплектів.

З початку ХХІ ст. особливо активно розвивається ринок додаткової літератури з історії України. Якщо в 90-х роках минулого століття Міністерство освіти і науки рекомендувало як додаткові навчальні посібники два-три на рік, то з 2001—2002 рр. їх нараховується близько десяти найменувань щорічно. Серед них робочі зошити, зошити для контрольних робіт, опорні схеми, таблиці, довідники, хрестоматії, книжки для читання, словники, електронні атласи, путівники. Першими світ побачили робочі зошити учня «Вступ до історії України», 5 клас (автори В. Власов, О. Данилевська). Характерно видання для учнів цілих навчальних комплексів. Плідно працюють у цьому напрямі В. Власов, Мисан, О. Реєнт, С. Рубльов та ін.

Збагачують світогляд учнів, розвивають допитливість «Путівник юного історика», укладений Л. В. Котенком, книга для читання «З голосу Клію» М. Слабошпицького, навчальні книжки з історії рідного краю: «Давня історія Полтавщини» М. Баштанського, «Історія України та Дніпропетровщини» М. Романенка, В. Братаніч, «Історія рідного краю (Запорізька область)» С. Лях, О. Лях, «Історія Одеси» за редакцією С. Гриневецького, «Історія Одеси та Одещини» Ф. Самойлова.

Поглиблюють знання різноманітні довідники, словники, опорні конспекти. Важливим є використання у навчанні школярів картографічних посібників — атласів, у тому числі й електронних, контурних карт, мап. Вони допомагають продемонструвати динаміку історичних подій, установити зв'язок між географічним середовищем та місцем тієї чи іншої історичної події. За останні роки розроблено електронні видання. Насамперед це електронні історичні атласи. У CD-атласах

використано картографічний матеріал з поліграфічних атласів. Кожна карта електронного атласу доповнена розлогим коментарем, ілюстраціями та запитаннями для самоперевірки. Таке оснащення перетворює атлас на повноцінний навчальний комплекс. На сьогодні видано 7 електронних атласів з історії України для 5, 7, 8, 10, 11 класів. Окрім атласів на електронних носіях виходять різноманітні історичні документальні фільми, призначені для перегляду на уроках [2].

Невелику групу становить методична література для школярів, зокрема, «Проблемні задачі з історії для старшокласників» С. Терна, «Завдання для самостійної роботи учнів з історії України» В. Краснова та ін.

На окрему увагу заслуговує методична література зі шкільних курсів історії України, яка має на меті полегшувати підготовку вчителя до уроку. В основному це методичні посібники, що орієнтують на роботу за певною технологією навчання. Наприклад, В. Сотниченко створив посібник з історії України для 8 класу для роботи за так званою технологією структурування знань. Автор спирається на те, що в учнів спочатку формується цілісне уявлення про предмет, потім уявлення про структуру предмета, далі аналізуються окремі складники, у кожній навчальній темі ним виділено 3–4 уроки. Цим же автором було запропоновано новий вид підручника: анонс-підручники. За структурою він подібний до зошита-конспекту, оскільки містить мінімально необхідну інформацію, але набагато краще методично оснащений. За ідеєю автора, робота з анонс-підручником має передувати вивченню матеріалу за звичайним підручником, але після того, як учень прослухав цей матеріал на уроці.

Нові можливості у викладанні та вивченні вітчизняної історії відкривають новітні інформаційні технології. Використання програмного забезпечення для педагогів (ППЗ) дає змогу вчителю послуговуватися вже готовими розробками з проблем уроку, організувати роботу з картографічними базами даних, джерельною базою даних, візуалізацією історичного процесу засобами фото-, відеодокументів, тестовими завданнями. ППЗ може використовуватися для підготовки міні-проектів, презентацій учнів та учителів [2].

Підручники та навчальні посібники з історії України для школи також друкуються мовами національних меншин. Перший перекладний навчальний посібник з'явився 1995 р. для 7–8 класів. Лідерами

є підручники російською мовою. Їх поряд з українськими друкують ті ж самі видавництва. Випуск підручників румунською, угорською, польською мовами здійснює львівське видавництво «Світ».

Випуск навчальної літератури для шкіл є найприбутковішою сферою діяльності, адже підручники для шкіл становлять 90 % ринку навчальної літератури [8]. На цьому ринку добре зарекомендували себе видавництва «Генеза», «Освіта», «Вища школа», «А.С.К.». Серед видавництв за якістю та кількістю випущених видань першість посідає видавництво «Генеза». Більшість рекомендованих Міністерством освіти та науки підручників видаються й такими київськими видавництвами, як «Освіта», «А.С.К.» та «Вища школа». Поодинокі видання випускають регіональні видавництва «Прем'єр», «Просвіта» (Запоріжжя), «Одісей», «Факт» (Харків), «Промінь» (Дніпропетровськ) та «Астропринт» (Одеса).

Серед наявних проблем слід зазначити, що не завжди учні мали змогу навчатися за шойно виданими підручниками. Так, наприклад, за даними Інформаційного збірника Міністерства освіти і науки України, учні 5, 7 та 8 класів у 2000–2001 рр. користувалися підручниками, виданими в 1997 р. Хоча в тому ж таки збірнику наведено дані про вихід у світ у 2000 році нового переробленого підручника для учнів 7 класу історії України авторів Р. Ляха, Н. Темірової. Цим підручником користувалися до 2003 р. включно [4]. Дозвіл на користування електронними виданнями з історії України, які побачили світ ще в 2005 році (наприклад, «Електронний атлас для курсу з історії України для 8 класу», електронний атлас «Історія України»), Міносвіти видало тільки в 2007–2008 навчальному році. Ще більше від цього потерпають учні шкіл із викладанням мовами національних меншин (румунською, угорською), а також учні з вадами зору. У 2007–2008 рр. вони навчалися за підручниками, виданими в 2004, 2003, 2001 і навіть 1997 рр.

Для вирішення цих проблем слід оприлюднювати інформацію про кошти, які отримує те чи інше видавництво за держзамовленням і на які видання. Ці гроші повинні надходити вчасно й у необхідному обсязі, який має визначатися реальними потребами галузі, а не лобіюванням в уряді та бюджетному комітеті парламенту. Структура витрат за державним замовленням має стати відкритою, доступною для громадськості.

Отже, потрібно реформувати систему моніторингу якості, об'єктивної експертизи та ефективної апробації підручників у нинішніх умовах. Це сприятиме прозорості й змагальності в системі відбору підручників. Фінансування такої системи буде ефективнішим, ніж фінансування випуску неякісних підручників.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. *Баханов К. О.* Оновлення змісту сучасної шкільної історичної освіти : [моногр.] / К. О. Баханов. — Донецьк : Юго-Восток , 2005.
2. Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України / [відп. ред. *В. О. Огнев'юк*]. — К., 1991–2009.
3. Історія України : [науково-допоміжний бібліографічний покажчик] / [упоряд. *Т. Приліпко, Н. Вощевська, О. Марченко, Д. Стегній* ; ред. *А. Скорохватава, З. Мусіна*]. — К., 1991–2009.
4. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв, гімназій // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — 1992. — № 15–17. — С. 33.
5. Програма з історії України. Проект // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. — 1992. — № 7–8. — С. 15–48.
6. *Смолій В.* Українська історична наука / *В. Смолій* // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії : [збірник наукових статей / відп. ред. *М. Телус, Ю. Шаповал*]. — К. : Генеза, 2000. — С. 158–164..
7. *Тимошик М.* Книга для автора, редактора, видавця : [практичний посібник] / *М. Тимошик*. — К. : Наша культура і наука, 2005. — 560 с.
8. *Сенченко М. І.* Українська книга в контексті світового книговидання / *М. Сенченко*. — К. : Кн. Палата України, 2009. — 277 с.